

DAGMARA CHYLIŃSKA

Uniwersytet Wrocławski

KRAJOBRAZ POLA BITWY JAKO REPREZENTACJA PAMIĘCI MIEJSCA I PAMIĘCI KOLEKTYWNEJ¹ NARODU. ZARYS PROBLEMATYKI²

BATTLEFIELD LANDSCAPE AS A REPRESENTATION OF MEMORY OF
A PLACE AND COLLECTIVE MEMORY OF A NATION. OUTLINE OF ISSUES

Wprowadzenie

Krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. O przynależności krajobrazów do którejś z wydzielanych kategorii decyduje nagromadzenie w nim określonych wytworów ludzkiej działalności (m.in. struktur budowlanych, elementów infrastruktury technicznej, zieleni użytkowej i komponowanej). Komponenty te zwykle lokowane są w krajobrazie intencjonalnie jako wynik realizacji jakiejś funkcji – gospodarczej, rolniczej, estetycznej, itp. Krajobraz pola bitwy lub – upraszczając – pobojuwiska jest to natomiast specyficzny fragment krajobrazu kulturowego, o którego charakterze decyduje nie tyle (lub nie tylko) jego fizjonomia, ale przede wszystkim wartości niematerialne, symboliczne, które przez fakt umiejscowienia w nim historycznego wydarzenia on reprezentuje. To proste spostrzeżenie wyjaśnia, dlaczego tak trudno dostrzec w „krwawych polach” ich atrakcyjność zarówno w kontekście edukacji (nie tylko historycznej), jak i coraz bardziej popularnej turystyki kulturowej. Artykuł podejmuje problematykę właściwego uczytelnienia historycznego krajobrazu pobojuwiska w kontekście jego poprawnej interpretacji, będącej kluczem do zrozumienia nie tylko samego batalistycznego wydarzenia, lecz także potrzeby ochrony i upamiętnienia historycznych pobojuwisk. Tekst ma charakter teoretyczny, porządkujący wiedzę na temat komponentów krajobrazu pobojuwiska i sposobów ich

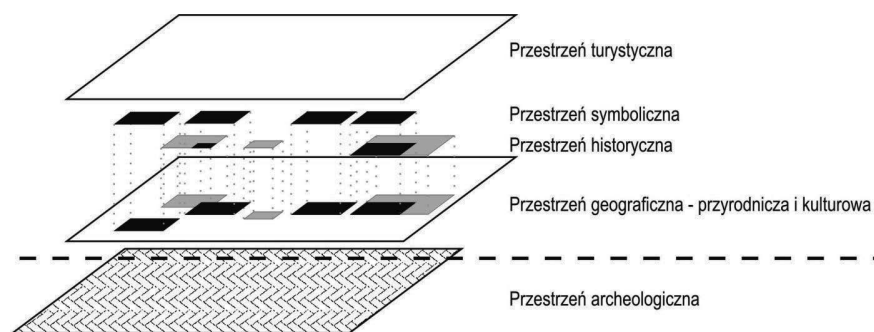
¹ Pamięć kolektywna (lub inaczej zbiorowa – *collective memory*) – pojęcie opisywane po raz pierwszy przez Maurice'a Halbwachsa, zwykle się określać nim „zbiór wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości” (B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć mit*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2006), nie jest to zatem prosty synonim *historii*.

² Praca finansowana z projektu „Rozwój potencjału i oferty edukacyjnej Uniwersytetu Wrocławskiego szansą zwiększenia konkurencyjności Uczelni”, który jest współfinansowany ze środków Unii Europejskiej przez Europejski Fundusz Społeczny w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Priorytet IV „Szkolnictwo Wyższe i Nauka”. Działanie 4.1 „Wzmocnienie i rozwój potencjału dydaktycznego uczelni oraz zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu gospodarki opartej na wiedzy”, (Poddziałanie 4.1.1) „Wzmocnienie potencjału dydaktycznego uczelni”, zgodnie z umową o dofinansowanie nr UDA-POKL.04.01.01.-00-054/10-00.

uczycielnia zarówno w oparciu o literaturę przedmiotu, jak i o własne (bazujące również na obserwacjach prowadzonych na wybranych pobojuwiskach) spostrzeżenia.

Krajobraz historyczny pól bitewnych a pamięć bitwy i jej interpretacja

Na pole bitwy składa się cały szereg kategorii przestrzeni (ryc. 1). Nie wszystkie komponenty rejestrowanego współcześnie krajobrazu pobojuwiska mają znaczenie historyczne i mogą decydować o poczuciu obcowania z „autentyczną”³ przestrzenią historyczną.

Rycina. 1. Różne kategorie przestrzeni pobojuwiska
Źródło: opracowanie własne.

Historyczny krajobraz definiowany jest jako ten związany z konkretnym okresem historycznym, będący świadkiem kulturowej ewolucji⁴ człowieka czy społeczności ludzkich. Jakich zatem elementów krajobrazu lub w krajobrazie należałoby szukać, by powiązać go z konkretnym wydarzeniem militarnym, jakim jest bitwa? W pierwszej kolejności na **historyczny krajobraz pola bitwy** mogą się składać:

1. zachowane i niezmienione elementy środowiska geograficznego (topografia, pokrycie terenu) i kulturowego z okresu, kiedy miała miejsca bitwa; chodzi tu przede wszystkim o te elementy, które nie tylko były na miejscu zdarzenia, lecz także odegrały określoną rolę w jego przebiegu (koncentrowały/ogniskowały działania walczących);
2. materialne i widoczne w krajobrazie ślady bitwy, np. zniszczenia infrastruktury osadniczej utrzymywane w stanie zastanym „po bitwie” bądź celowe lub będące wynikiem prowadzenia walki przekształcenia powierzchni terenu, np. ślady

³ Chociaż, jak dowodzą A. Chronis i R.D. Hampton, o poczuciu autentyczności w kontaktach z przestrzenią historyczną pola bitwy decydują różne czynniki, nie tylko rzeczywisty kontakt z historycznymi „uczestniczącymi w bitwie” artefaktami; A. Chronis, R.D. Hampton, *Consuming the Authentic Gettysburg. How a Tourist Landscape Becomes an Authentic Experience*, „Journal of Consumer Behaviour” 2008, nr 7 (2), s. 111–126.

⁴ *Encyclopedic Dictionary of Landscape and Urban Planning*, red. K.J. Evert, Springer, Berlin–Heidelberg 2010.

- ostrzału, fortyfikacje (stałe lub polowe) czy inne struktury budowlane stałe lub ziemne wznoszone na danym obszarze w trakcie bitwy lub w jej konsekwencji;
3. upamiętnienia lokowane na pobojuwisku: pomniki, obeliski, mogiły indywidualne i zbiorowe, cmentarze wojenne, wszelkie elementy memoratywne wyeksponowane w krajobrazie.

Identyfikacja i znaczenie historycznego krajobrazu bitwy może być, podobnie jak sama lokalizacja miejsca bitwy⁵, dla postronnego obserwatora co najmniej problematyczna. Czytelność pamięci miejsca⁶ w dużej mierze zależy od umiejętności jej dostrzeżenia i właściwej interpretacji.

Nie wszystkie wymienione wyżej elementy krajobrazu bitewnego są intuicyjnie odczytywane jako powiązane z bitwą, wymagają one jakiejś formy objaśnienia. Historyczne znaczenie i związek z pobojuwiskiem/przebiegiem wydarzenia komponentów środowiska geograficznego nie są same w sobie oczywiste i czytelne dla postronnego obserwatora. Mogą być one analizowane zarówno w kategoriach obiektywnych, materialnych (np. przez pryzmat funkcji, jaką spełniły w przebiegu zdarzenia – koryto rzeki jako naturalna przeszkoda w trakcie prowadzenia walki), jak i w kategoriach niematerialnych, np. symbolicznych (miejsce rozstrzygające o losach bitwy czy miejsce indywidualnej lub zbiorowej śmierci). Dwie pozostałe grupy komponentów krajobrazu (zachowane ślady bitwy i upamiętnienia) można natomiast potraktować jako najbardziej czytelną manifestację przeszłości, zwiększając one odczucia obcowania z przestrzenią rzeczywiście naznaczoną historycznie (*locational authenticity*). Ślady bitwy i pozostałości po bitwie – te elementy krajobrazu do pewnego stopnia są możliwe do intuicyjnego odczytania, jednak nie wszystkie – np. szańce ziemne czy inne umocnienia polowe – mogą nie odróżniać się znacząco (zwłaszcza po upływie czasu) od naturalnych komponentów środowiska przyrodniczego lub antropogenicznych o innym, niemilitarnym przeznaczeniu. Charakter wymienionych składników krajobrazu pobojuwiska można określić jako najbardziej efemeryczny, w największym stopniu narażony na zniszczenie lub proces rewitalizacji – przywrócenia krajobrazu do stanu poprzedzającego bitwę – swego rodzaju jego „leczenia” czy „rekonwalescencji”. Elementy memoratywne lub sepulkralne na polu bitwy, zaliczane do trzeciej grupy artefaktów jej historycznego krajobrazu, to często po latach jedyne wizualnie i semantycznie czytelne ślady wydarzenia batalistycznego. Jeśli zaopatrzone są w czytelne inskrypcje, militarną stylistykę detalu architektonicznego mogą stanowić ważne symboliczne i materialne markery pobojuwiska. W pewnym sensie wyznaczają one przestrzenne ramy pamięci o bitwie, nie zawsze pokrywające się z rzeczywistymi granicami obszaru uznawanego za pole bitwy. Pomniki i upamiętnienia, mogiły i cmentarze wojenne lokalizowane na pobojuwisku to jednocześnie jego najbardziej spersonalizowane i bogate w znaczenia komponenty. Mają

⁵ Vide D. Chylińska, *Pole bitwy jako przedmiot zainteresowania i przystosowania turystycznego – zarys problematyki*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 11, s. 6–16.

⁶ Pamięć miejsca traktowana jest tu jako jego swoista historia zapisana w sposób materialny w komponentach przestrzeni/krajobrazu, które mogą być traktowane jako manifestacja, świadkowie ogólnie przeszłości lub konkretnych jej wydarzeń, procesów.

one w stosunku do elementów krajobrazu bezpośrednio związanych z bitwą charakter wtórny, pojawiają się w konsekwencji wydarzenia i reprezentują intencjonalnie i często w sposób zideologizowany w krajobrazie pamięć o wydarzeniu. Krajobraz pobojuwiska ulega dzięki upamiętnieniom swego rodzaju manipulacji. Lokalizacja memorabiliów (a ta może sugerować rozkład akcentów w bitwie) i ich treść odzwierciedlają zazwyczaj optykę jedynie zwycięskiej strony konfliktu⁷.

Chris Ryan⁸ opisuje możliwe pola interpretacji pobojuwisk na skrzyżowaniu dwóch rozpiętości: 1) od opisu faktów, zbioru obiektywnych cech po wyobrażenia mityczne; 2) od opisu materialnej specyfiki miejsca po społeczny, ludzki kontekst wydarzenia. Jednocześnie interpretacje te mogą mieć charakter: 1) nacechowany emocjonalnie/zaangażowany lub neutralny/z dystansowany (*hot and cold*); 2) uwzględniający różne punkty widzenia (głosy w dyskusji) lub tylko jeden (ogólnie znany, faworyzowany lub uznany za jedynie słuszny, będący przejawem ideologizacji wydarzenia, itp.); 3) kompleksowy lub uproszczony; 4) skontekstualizowany lub zgeneralizowany, autoryzowany, ogólnie przyjęty lub nieoficjalny, a nawet nie zawsze akceptowany; czy wreszcie – 4) potwierdzający jakies status *quo* lub będący w opozycji do niego.

Materializacji pamięci o bitwie w kategoriach historycznej, lokalizacyjnej i symbolicznej służą coraz częściej urządzenia infrastruktury turystycznej umieszczane na pobojuwiskach w celu ich udostępnienia turystom. W oparciu o bogate studia nad dziedzictwem batalistycznym Wielkiej Brytanii, jego ochroną i udostępnieniem⁹ do tych najczęściej stosowanych na pobojuwiskach Mark Piekarz¹⁰ zalicza panele interpretacyjne (najczęściej lokalizowane w centralnym miejscu bitwy lub na specjalnie dedykowanych szlakach turystycznych) oraz dedykowane bitwie centra informacyjne (*dedicated visitors centre*) – będące czymś więcej niż tylko tradycyjnym muzeum. Interpretacji pól bitewnych poza urządzeniami infrastruktury służą różnego rodzaju pomniki, tablice memoratywne (czyli komponenty przestrzeni symbolicznej), poza tym prowadzone przez wykwalifikowanych przewodników wycieczki (*guided tours*) czy eventy odtwórstwa historycznego, natomiast w oderwaniu bezpośrednio od obcowania z przestrzenią pobojuwiska – literatura i materiały kartograficzne, ulotki i foldery turystyczne, filmy i inne współczesne media wizualne. Tylko niektóre z wymienionych urządzeń lub narzędzi interpretacji wykorzystują lub angażują w tym procesie krajobraz samego pobojuwiska nawiązują do niego.

⁷ Vide M. Olivier, *Pola bitew jako miejsca pamięci w historii Europy*. Szkic, tłum. M. Duda-Gryc, „Herito” 2007, nr 1, s. 47.

⁸ C. Ryan, *Introduction*, [w:] *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*, red. C. Ryan, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2007, s. 5–6.

⁹ Przywołane tutaj z uwagi na fakt, iż w odniesieniu do wspomnianej tematyki mają one charakter prekursorski, a w wielu przedmiotach – wzorcowy.

¹⁰ M. Piekarz, *It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields*, [w:] *Battlefield Tourism...*, op. cit., s. 34.

„Wartość” krajobrazu pobojuwisk dla kształtowania pamięci zbiorowej

Konflikty zbrojne oraz towarzyszące im kampanie i pojedyncze bitwy stanowią przedmiot zainteresowania przede wszystkim nauk historycznych, politycznych, coraz częściej społecznych czy ekonomicznych. Bitwa jest wydarzeniem, które stanowi efekt splotu złożonych często uwarunkowań i okoliczności oraz wywołuje określone konsekwencje zarówno w sferze materialnej, jak i relacji międzyludzkich na poziomie państw, narodów, społeczności a nawet jednostek ludzkich. Dla większości wymienionych dziedzin nauki bitwy czy kampanie wojenne – mimo ich oczywistego geograficznego kontekstu – traktowane są bardziej jako „wydarzenia w czasie”, w mniejszym stopniu jako „wydarzenia w przestrzeni”.

Jak zauważa Mathieu Olivier¹¹, w świadomości zbiorowej pole bitwy funkcjonuje przede wszystkim jako toponim, za którym kryje się intencjonalnie często ukształtowane wspólne wyobrażenie. Nazwy takie jak Hastings, Azincourt, Grunwald/Tannenberg, Waterloo czy Gettysburg wywołują odpowiednie (choć nie zawsze i nie dla każdego takie same¹²) skojarzenia. W zderzeniu z realną przestrzenią, krajobrazem potrzeba jednak klucza, by te wyobrażenia właściwie ulokować, niekiedy skonfrontować z sytuacją zastaną na miejscu, czasem nawet zrewidować. Tymczasem bez umiejętności odczytania krajobrazu bitewnego, jego obiektywnych treści, identyfikacji granic i komponentów pobojuwisko jest tylko „pustą” przestrzenią, scenerią lub tłem wydarzenia – autentycznymi przez fakt lokalizacji w nich bitwy, lecz nie stają się przez to miejscem. Zdolność odczytania materialnych i symbolicznych treści krajobrazu pozwala na jego głębsze zrozumienie, dostrzeżenie wartości a w konsekwencji uświadomienie potrzeby ochrony. Zdolność ta nie przychodzi jednak sama. Oszacowanie wartości krajobrazu pobojuwisk dla ich pełnego poznania i zrozumienia, również w kontekście kształtowania tożsamości narodowej, wymaga wiedzy o nim, a także, a może przede wszystkim, udostępnienia i popularyzacji tej wiedzy wśród nie tylko akademików, lecz także wszystkich możliwych zainteresowanych¹³.

Krajobrazy historyczne pobojuwisk a wiedza o nich i sposoby jej udostępnienia

Geograficzny, przestrzenny a także krajobrazowy wymiar bitwy uwzględnia w największym stopniu stosunkowo młoda dyscyplina naukowa, jaką jest archeologia pól bitewnych (*battlefield archeology*), określana niekiedy jako część szerszej rozumianych archeologii konfliktu czy walki (*archeology of conflict*, *combat archeology*). Umiejętność identyfikacji historycznego krajobrazu obszaru będącego pobojuwiskiem pozwala, a niekiedy warunkuje sukces badań archeologicznych, a od jego czytelności w dużej mierze zależy przetrwanie

¹¹ M. Olivier, op. cit., s. 46.

¹² Nie takie same, a często wręcz opozycyjne dla przedstawicieli/spadkobierców różnych stron konfliktu, zwycięzców i zwyciężonych.

¹³ Czyli w praktyce odwiedzających pola bitwy – turystów.

pamięci o wydarzeniu. Pobojojowiska przez fakt symbolicznej reprezentacji pamięci o wydarzeniu stają się często atrakcją turystyczną, aczkolwiek w większości przypadków na ich terenie nie zachowały się materialne obiekty będące same w sobie atrakcyjne dla turystów. Jak pisze Jakub Wrzosek¹⁴, „trzeba dużej **wyobraźni**¹⁵ [podkreślenie D. Chylińskiej], żeby dostrzec w nich miejsca wartościowe”. Uczytelnienie krajobrazu pobojojowiska jest zatem jednym ze sposobów na podniesienie atrakcyjności miejsca przez stworzenie turystom/odbiorcom optymalnych warunków do korzystania z wartości pozamaterialnych (np. edukacyjnych czy symbolicznych) waloru¹⁶. Termin ten nie jest jednak równoznaczny z pojęciem rekonstrukcji historycznego krajobrazu. Z uwagi na znaczące przekształcenia krajobrazu pobojojowiska związane najczęściej z rozwojem cywilizacyjnym (rozwój osadnictwa, infrastruktury technicznej, zmiany użytkowania terenu itp.) z tym ostatnim działaniem możemy mieć do czynienia jedynie w wymiarze teoretycznym. W praktyce uczytelnienie lub inaczej wizualizacja historycznego krajobrazu pobojojowiska prowadzi (przy użyciu różnych zabiegów, także technicznych) do przywrócenia lub wyeksponowania historycznego kontekstu komponentów krajobrazu przyrodniczego i antropogenicznego na terenie pola bitwy.

Identyfikacja krajobrazu i udostępnienie wiedzy o nim

Wartość zidentyfikowanego i wizualnie czytelnego historycznego krajobrazu pola bitwy dostrzeżono m.in. w Szkocji, której ideę i metody postępowania z tego rodzaju militarnym dziedzictwem (obok doświadczeń brytyjskich czy amerykańskich¹⁷) można uznać za modelowe. Wizualnie i intuicyjnie łatwy do odczytania historyczny krajobraz pobojojowiska jest w Szkocji jednym z kryteriów zaliczenia pola bitwy do **inwentarza pobojojowisk o znaczeniu narodowym** (obok wyjątkowego znaczeniem dla kształtowania się tożsamości narodowej związku z wydarzeniami, postaciami o narodowej wartości, dużego potencjału archeologicznego lub zachowanych materialnych pamiątek wydarzenia¹⁸). Praca nad inwentarzem zaowocowała kompleksową identyfikacją historyczno-krajobrazową 39 (stan na luty 2016 r.) pobojojowisk na terenie Szkocji¹⁹. Każdy rekord inwentarza zawiera dokładną (potwierdzoną często badaniami archeologicznymi) lokalizację pobojojowiska (udokumentowaną mapą z wyraźnie wyrysowanymi granicami), charakterystykę historycznego tła konfliktu i samej bitwy, jej konsekwencje (polityczne, społeczne, kulturowe itd.), szczegółowy opis wydarzenia i jego epizodów wraz z ich kontekstem przestrzennym i w nieco mniejszym stopniu krajobrazowym. Analizom poddano

¹⁴ J. Wrzosek, *Pola bitew – ważny element dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4, s. 178.

¹⁵ Choć dobrze by było, by ową wyobraźnię kształtowała wiedza, a nie popkultura.

¹⁶ Nie wlicza się w to elementów infrastruktury turystycznej służących wygodzie i potrzebom egzystencjalnym turystów czy stwarzających warunki komunikacyjnego dostępu do pól bitewnych.

¹⁷ Vide T. Pollard, I. Banks, *Now the Wars are Over. The Past, Present and Future of Scottish Battlefields*, „International Journal of Historical Archeology” 2010, nr 14, s. 414–415.

¹⁸ Scottish Historic Environment Policy, <http://www.historic-scotland.gov.uk/shep-dec2011.pdf> [20.02.2016].

¹⁹ W Szkocji szacuje się całkowitą liczbę pól bitewnych na ponad 350, G. Foard, T. Parida, *Scotland's Historic Fields of Conflict. An Assessment for Historic Scotland*, <http://www.battlefieldstrust.com/media/660.pdf> [20.02.2016].

przestrzeń pobojuwiska pod kątem identyfikacji pozostałości pobitewnych w krajobrazie (lub ustalenia roli elementów przyrodniczych i geograficznych krajobrazu w przebiegu zdarzenia), jak również ustalenia, w jaki sposób i pod wpływem jakich czynników krajobraz ten uległ w czasie przeobrażeniom. W inwentarzu znalazło się również miejsce na informacje dotyczące miejsca bitwy w kulturze popularnej, a co za tym idzie w turystyce. Warty podkreślenia jest również fakt ujęcia opisem nie tylko elementów geograficznych (naturalnych i antropogenicznych) pobojuwiska, lecz także tych nadających mu ludzki, symboliczny wymiar (upamiętnienia, mogiły poległych itp.). Rekord pola bitwy ujętego w inwentarzu kończy każdorazowo zestawienie najważniejszych pozycji literaturowych, opracowań czy dostępnej w bibliotekach i archiwach ikonografii oraz historycznych źródeł na temat bitwy i jej pobojuwiska.

Niewątpliwie stworzenie ogólnodostępnej bazy danych o pobojuwiskach jest dobrym, jednak zaledwie (lub aż) pierwszym krokiem w celu uczytelnienia krajobrazu pól bitewnych. O ile informacja ta pozwala zainteresowanym na przygotowanie się do świadomego obcowania z przestrzenią historyczną, o tyle trudniej z niej korzystać w terenie, na miejscu, zwłaszcza gdy obserwator (w domyśle turysta) nie dysponuje dobrą wyobraźnią/orientacją przestrzenną. Nieco bardziej pomocny w tej kwestii jest inwentarz pobojuwisk m.in. amerykańskich National Park Service, który udostępnia zgromadzoną w jednym miejscu bogatą ikonografię dokumentującą miejsca znaczące na terenie pobojuwiska wraz z ich kontekstem zarówno faktograficznym, jak i symbolicznym. Analogicznie jak w Szkocji, w ramach programu The American Battlefield Protection Program (ABPP) od 1991 r. prowadzi się prace mające na celu objęcie ochroną amerykańskich pobojuwisk o wyjątkowym znaczeniu oraz zachęcenie prywatnych właścicieli do takich działań w stosunku do pól bitewnych znajdujących się w granicach gruntów będących w ich posiadaniu²⁰.

W Polsce odpowiednikiem takich ogólnodostępnych inwentarzy artefaktów dziedzictwa narodowego są rejestry zabytków (na stronach Narodowego Instytutu Dziedzictwa – NID), wykazy miejsc, którym nadano rangę pomników historii bądź obiektów na Liście światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO lub też objęto je obszarową formą ochrony, jaką jest w Polsce park kulturowy. W przypadku jednak pól bitewnych nie mają one szczególnego znaczenia z uwagi na co najmniej kilka czynników. Rejestr zabytków obejmuje jedynie dobra kultury, którym zagwarantowano prawny status „zabytku”, czyli objęto ustawową formą ochrony. Rejestry zabytków są zestawieniami w ujęciu administracyjnym bez szerszego opisu pozycji inwentarza i decyduje się je wszystkim kategoriom dziedzictwa materialnego, wśród których pola bitwy właściwie pozostają bez reprezentacji. Zaledwie pięć pól bitewnych wpisano do rejestru zabytków²¹, spośród nich trzy są jednocześnie pomnikami historii, jedno pobojuwisko znajduje się w wykazie parków kulturowych. Nieco zbliżony pod względem treści do

²⁰ *American Battlefield Protection Program*, <http://www.nps.gov/abpp/index.htm> [18.02.2016].

²¹ Pola bitwy pod Grunwaldem (1410 r.), Racławicami (1794 r.), Maciejowicami (1794 r.), Raszynie (1809 r.), Gdańsk–Westerplatte (1939 r.) i park kulturowy Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej (1920 r.). Pośrednio chronione

szkockiego czy amerykańskiego inwentarza pól bitewnych jest administrowany przez NID portal e-Zabytek, który udostępnia szerszą (w wersji przystępnej dla np. turystów zainteresowanych tematyką batalistyczną, ale nieposiadających specjalistycznej wiedzy w tym zakresie) wiedzę o zabytkach, począwszy od ich opisu, lokalizacji (dane dostępne w Geoportalu), danych faktograficznych, prawno-organizacyjnych, współczesnej dokumentacji fotograficznej.

Poważny wydaje się brak historycznej dokumentacji ikonograficznej i kartograficznej pól bitwy oraz ulokowania ich we współczesnym krajobrazie. Słaba reprezentacja pól bitewnych w inwentarzu (choć prace nad jego rozbudową wciąż trwają) może stwarzać mylne wrażenie, iż jest to marginalna część polskiego dziedzictwa narodowego. Rola portalu dla upowszechnienia wiedzy na temat polskiego dziedzictwa batalistycznego jest też już na wstępie ograniczona, gdyż zgodnie z założeniami NID za jego pośrednictwem będzie można analizować dane przestrzenne dotyczące zabytków wpisanych do rejestru, obiektów uznanych przez prezydenta RP za pomniki historii oraz polskich miejsc wpisanych na Listę światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO. W bazie znajdują się charakterystyki trzech uznanych za pomniki historii pól bitewnych: Grunwaldu, Raławic i Gdańska–Westerplatte. Opis zabytku obejmuje również w, co prawda, wąskim – ale jednak – zakresie charakterystykę krajobrazu, naświetlając znaczenie jego elementów dla przebiegu zdarzenia. Pełniej opisana jest przestrzeń symboliczna pobojuwisk przez znajdujące się na nich upamiętnienia. To nadal niewiele dla spopularyzowania wiedzy o krajobrazach pobitewnych w Polsce, jednak w kontekście pielęgnowania pamięci kolektywnej narodu w oparciu o tego rodzaju dziedzictwo wydaje się być krokiem w dobrym kierunku. Grunwald, Raławice czy Westerplatte stanowią niewątpliwie ważne punkty odniesienia w budowaniu/określeniu narodowej tożsamości Polaków. Pewną wątpliwość wzbudza natomiast przeznaczenie tworzonego portalu – pojawia się pytanie, komu ma służyć gromadzona w nim wiedza? Jak wykazano wcześniej, czytelność krajobrazu pobojuwiska wymaga wiedzy o nim i umiejętności zastosowania jej w terenie (np. skonfrontowania wiedzy o historycznym krajobrazie ze współczesną przestrzenią). Tymczasem w odróżnieniu od chociażby zasobów amerykańskiego inwentarza zabytków (National Park Service) portal nie zawiera informacji ważnych z punktu widzenia turystów odwiedzających zabytki, w tym wypadku pola bitewne, czyli docelowo grupy, której inwentarz pozwoliłby w bardziej świadomy sposób konsumować przestrzeń historyczną. Portal e-Zabytek nie może być zatem (i nie jest) traktowany jako kompleksowe źródło informacji turystycznej o polach bitewnych i ich krajobrazie, co ogranicza jego aplikacyjny charakter.

W nurcie coraz bardziej popularnej (w sensie naukowym i popularno-naukowym) w Polsce archeologii pól bitewnych Narodowy Instytut Dziedzictwa podjął się pilotażowego projektu opracowania metodologii i metodyki, które pozwalałyby na wykonanie ewidencji

są również 1) Olszynka Grochowska – miejsce bitwy z 1831 r., w granicach rezerwatu przyrody oraz 2) wpisana do rejestru mogiła poległych w bitwie pod Komarowem (1920) w miejscowości Wolica Śniatycka.

pól bitewnych (przede wszystkim od średniowiecza do XIX w.) dla całej Polski. Za poligon badawczy, zgodnie z zawartą w 2013 r. między NID a Lubuskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków umową o współpracy, posłuży teren województwa lubuskiego. Pola bitew o potwierdzonej lokalizacji są weryfikowane w terenie, wykonywana jest dokumentacja fotograficzna i pomiarowa, na podstawie zebranych informacji powstaną również karty ewidencyjne zabytku archeologicznego (informacja ustna, NID). Chociaż projekt ma charakter głównie inwentaryzacyjny, uwzględniający przede wszystkim aspekt archeologiczny, w mniejszym stopniu krajobrazowy i nie uwzględnia docelowo działań mających na celu wizualizację czy rekonstrukcję krajobrazu wybranych pobojoisk, zgromadzona wiedza może okazać się w tym kierunku szczególnie przydatna.

Uczytelnienie pobojoiska w praktyce, aplikacja wiedzy

Wychodząc z założenia, iż krajobraz bitewny wymaga najczęściej uczytelnienia, warto zastanowić się nad potencjalnie możliwymi technicznymi środkami mającymi na celu ułatwić zlokalizowanie w nim komponentów historycznego pobojoiska. Za ilustrację problemu może posłużyć w pewnym sensie modelowy sposób turystycznego zagospodarowania pola bitewnego w szkockim Culloden (1746 r.). Jest ono jednym z najbardziej znanych i najczęściej odwiedzanych przez turystów²² pobojoisk na terenie Szkocji, to miejsce krwawego starcia sił popierających rebelię tzw. jakobitów, reprezentowanych przez przedstawicieli szkockich klanów z wojskami Jerzego II. Zakończona porażką Szkotów bitwa stanowiła również koniec trwających niemal 50 lat zmagania o powrót na brytyjski tron spadkobierców króla Jakuba VII (II), wpłynęła również na zaostrzenie polityki społeczno-ekonomicznej brytyjskiego rządu wobec mieszkańców regionu Highlands. W jej konsekwencji Londyn podejmuje działania mające na celu większą integrację regionu z resztą imperium, czego narzędziem staje się celowe i bezwzględne niszczenie tradycyjnego gaelickiego stylu życia i kultury. W efekcie szkockie Highlands pustoszeje wskutek m.in. emigracji wielu szkockich weteranów bitwy pod Culloden i ich rodzin do kolonii w Ameryce Północnej²³.

Pobojoisko Culloden, mocno zapisane w miejscowej i narodowej tradycji, dość szybko zostało upamiętnione – w późnych latach XIX w. – miejsca zbiorowych grobów poległych oznaczono głazami z wyrytymi na nich nazwami klanów. W przyjmowanym umownie za centralne miejscu znajdującego się na terenie pola bitewnego wrzosowiska wzniesiono również pomnik przypominający kształtem kamienny tolos. Można zatem stwierdzić, iż już te działania z przeszłości miały na celu wykreowanie materialnej reprezentacji pamięci o wydarzeniu w surowym, choć pozbawionym większej dramaturgii i typowym dla tych okolic krajobrazie (czyli w pewnym sensie służyły materializacji i wizualizacji przeszłości w krajobrazie).

²² T. Pollard, I. Banks, op. cit.

²³ *Cùil Lodair/Culloden*, red. H. Horrocks, The National Trust of Scotland, s.l. 2012.

Współcześnie interpretacji wydarzenia i pielęgnowaniu pamięci o nim służy centrum muzealne z nowoczesną, multimedialną ekspozycją²⁴, natomiast doświadczanie historycznej przestrzeni/krajobrazu ułatwiają umieszczone na pobojuwisku maszty flagowe (ryc. 2), których różnokolorowe flagi ukazują rozmieszczenie opozycyjnych sił w początkowej fazie bitwy. Zastosowanie tego rodzaju rozwiązania jest możliwe i skuteczne dla wizualizacji sytuacji militarnej na polu bitwy przede wszystkim wtedy, gdy możliwe jest utrzymanie na pobojuwisku kontaktu wzrokowego między miejscami rozłożenia wojsk uczestniczących w starciu.

Rycina. 2. Maszty flagowe unaoczniające rozmieszczenie wojsk na pobojuwisku Culloden
Źródło: fot. D. Chylińska (2013 r.).

Sieć specjalnie wytyczonych ścieżek pozwala odwiedzającym na swobodną eksplorację przestrzeni historycznej, sprzyja przyjęciu perspektywy jej doświadczania niejako „od wewnątrz”. Poszczególne fazy bitwy dziejące się w oparciu o zidentyfikowane komponenty krajobrazu ucztylniono za pomocą specjalnie przygotowanych informacyjnych pulpity (ryc. 3). Na pobojuwisku zachowano lub częściowo zrekonstruowano dwa historyczne elementy krajobrazu kulturowego, które odegrały ważną militarną lub szczególnie tragiczną rolę w przebiegu zdarzenia: m.in. Old Leanach Cottage, King’s Stable Cottage czy zagrody Leanach i Culwhiniac. Warto odnotować, iż w odniesieniu do krajobrazu pobojuwiska Culloden dokonano prób, jeśli nie rekonstrukcji krajobrazu historycznego, to usunięcia z niego dysharmonijnych elementów współczesnych, np. ukryto urządzenia

²⁴ Visitor Centre na pobojuwisku Culloden reprezentuje nowe trendy we społecznym muzealnictwie: multimedialność, indywidualizm w programowaniu zwiedzania odwiedzających, wielogłos przekazu: od perspektywy historycznej po autentyczne osobiste przekazy i relacje. Co warto podkreślić – ekspozycję charakteryzuje dualny charakter: do głosu dochodzą zarówno zwyciężeni, jak i zwycięzcy.

infrastruktury telekomunikacyjnej pod ziemią, usunięto zalesienia z czasów późniejszych niż bitwa, przekierowano drogę prowadzącą do cmentarza klanów czy odtworzono częściowo ogrodzenia Culwhinac i Leanach.

Rycina. 3. Pulpit informacyjny pomagający turystom „odczytywanie” historycznego krajobrazu pobojuwiska

Źródło: fot. D. Chylińska (2013 r.).

W Polsce nie ma modelowych rozwiązań dotyczących zagospodarowywania i udostępnienia pól bitewnych z uwzględnieniem wartości kulturowych czy edukacyjnych ich krajobrazu (w tym historycznego). Wpis do rejestru, objęcie parkiem kulturowym czy nadanie statusu pomnika historii nie wiążą się niestety z kompleksową ochroną czy identyfikacją historycznego krajobrazu pobojuwisk, aczkolwiek spełniają zadania np. ochrony przed inwestycjami, ograniczają niektóre formy współczesnego gospodarowania w ich obrębie. Pewne techniczne zabiegi uczytelnienia krajobrazu historycznego czy wizualizowania w nim przeszłości są podejmowane, ale nie mają charakteru kompleksowego.

Na najbardziej znanym w Polsce średniowiecznym pobojuwisku bitwy pod Grunwaldem (15 października 1410 r.), zaliczanej do jednych z największych bitew rycerskich ówczesnej Europy, przeszłość reprezentuje materialnie niewiele artefaktów – przede wszystkim ruiny kaplicy z 1412 r., powstałej prawdopodobnie w miejscu rozbicia taboru krzyżackiego i przypuszczalnej śmierci mistrza krzyżackiego Ulyka von Jungingena. Orientacji na pobojuwisku służy plastyczny model rozkładu wojsk krzyżackich i wojsk sprzymierzonych oraz miejsc rozbicia taborów, oznaczono ponadto, analogicznie jak w szkockim Culloden, masztami hipotetyczne punkty dowodzenia wojskami króla Władysława II Jagiełły i litewskiego księcia

Witolda. Bogato reprezentowana pozostaje warstwa symboliczna pola bitwy – szereg pomników upamiętnia wydarzenie, skupiają się one wszystkie w „centralnym” (specjalnie wykreowanym) miejscu pobojuwiska. Historyczny krajobraz pola bitwy, jego wpływ na przebieg zdarzenia i zachowane komponenty we współczesnym krajobrazie bez wizyty w muzeum lub udziału w prowadzonej przez przewodnika prelekcji pozostają bezimiennie. Największą, ale chwilową manifestacją przeszłości w krajobrazie pól grunwaldzkich pozostaje organizowana cyklicznie wielka rekonstrukcja bitwy, podczas której ścierają się setki, a nawet tysiące rekonstruktorów. To wydarzenie niewątpliwie atrakcyjne wizualnie, wpisujące się dzisiaj w popularny ruch archeologii żywej, ma niebagatelne znaczenie dla kultywowania pamięci miejsca, ale dla uczytelnienia czy identyfikacji krajobrazu historycznego – znikome. Grunwaldzkie pobojuwisko pozostaje najlepiej w Polsce przebadanym polem bitwy, poświęcono mu lata badań²⁵, których wyniki, wprawdzie pod względem liczby znalezionych artefaktów rozczarowujące, pozwoliły na weryfikację niektórych mitów i podań o bitwie i o krajobrazie, w jakim się rozegrała²⁶.

Podobnie sytuacja wygląda na innym ważnym z punktu widzenia kształtowania się tożsamości narodowej pobojuwisku – pod Raclawicami²⁷, gdzie mamy dobrze czytelną dzięki upamiętnieniom o różnym ładunku emocjonalnym (kopiec Kościuszki, mogiły kosynierów, pomnik Bartosza Głowackiego, krzyż Jana Styki) warstwę symboliczną i całkowicie bezimienny dla odwiedzających krajobraz, bez możliwości odnalezienia w nim elementów historycznych powiązanych z bitwą (historycznych lub będących z nią związanych tradycją miejsca, np. ciągłością form użytkowania). Swobodna eksploracja przestrzeni pobojuwiska (na pobojuwisku nie istnieje muzeum ani też nie ma możliwości oprowadzenia po polu bitwy przez wykwalifikowanego przewodnika) nie przyniesie odwiedzającym wiedzy o pozycjach oddziałów obu wrogich armii, uwarunkowaniach strategicznych i wpływie na nie lokalnej topografii i pokrycia terenu, miejscach, w których miały miejsce najbardziej symboliczne akty tego bitewnego dramatu (np. na polach dziemiędzyckich, gdzie stoczyły krwawą walkę oddziały chłopskie Kościuszki). Istniejący na pobojuwisku status *quo* w krajobrazie tym bardziej rozczarowuje, gdyż dla pola raclawickiego opracowano jedne z nielicznych w Polsce kompleksowe studium historycznego krajobrazu i możliwości jego rekonstrukcji, wizualizacji, ochrony i udostępnienia²⁸. Wielu postulatów tego studium z lat 90. do dziś nie zrealizowano.

²⁵ Przy olbrzymim wsparciu państwa, dużej presji propagandowej, szczególnie w latach 50., na przełomie lat 70. i 80. aż do lat 90.

²⁶ Np. kwestii, czy na pobojuwisku przygotowano i ukryto tzw. wilcze doły, którą to hipotezę większość badaczy współcześnie odrzuca. Badania archeologiczne przywróciły pamięć niektórym elementom krajobrazu, jak chociażby kaplicy umieszczonej na pobojuwisku grunwaldzkim przez krzyżaków niedługo po bitwie. Wykopaliska ujawniły, że dokonywano tam pochówków walczących w bitwie, vide K. Wolski, *Polskie pola bitew w świetle archeologii. Średniowiecze i okres wczesnonowożytny*, WAW, Racibórz 2008.

²⁷ Zwycięska bitwa wojsk Tadeusza Kościuszki z siłami rosyjskimi generałów Tormasowa i Denisowa w pierwszych dniach insurekcji kościuszkowskiej (4 kwietnia 1994 r.).

²⁸ *W 200-lecie bitwy pod Raclawicami. Prace studialne i dokumentacja konserwatorska*, red. A. Michałowski et al., Studia i Materiały, nr 13, OOZK NIK, Warszawa 1994.

Opisując nieliczne doświadczenia dotyczące wizualizacji przeszłości i uczytelnienia krajobrazu historycznego pól bitewnych w Polsce, należy wspomnieć o polu bitwy nad Kaczawą (26. sierpnia 1813 r.) z czasów wojen napoleońskich. Znaczenie pamięci pola bitwy, której pobojuwisko dziś znajduje się na terenie Polski (w XIX w. na ziemiach pruskich) dla kształtowania się tożsamości narodowej Polaków praktycznie nie istnieje. Istotne jest ono raczej dla świadomości regionalnej, nie zaś narodowej, co może wzbudzać i niekiedy przywołuje antagonizmy narodowe z przeszłości²⁹. Pole bitwy wyposażono w czasach historycznych w szereg upamiętnień, które sławiły zwycięstwo strony pruskiej – co naturalnie nie jest niczym zaskakującym. W kontekście jednak uczytelnienia krajobrazu pobojuwiska szczególnie interesujący wydaje się jednak fakt, iż pamiątkowe obeliski, które w sto lat po bitwie postawiono w kilkunastu znaczących miejscach pobojuwiska, upamiętniały nie tylko konkretne sekwencje bitwy, lecz także identyfikowały i lokowały je w krajobrazie. Przestrzeń geograficzna stawała się zatem w pewnym sensie jednym z głównych „aktorów” wydarzenia, nie zaś jedynie jego sceneryą. Odwiedzanie upamiętnień rozsianych na terenie całego pobojuwiska zmienia perspektywę doświadczania przestrzeni pobojuwiska z zewnętrznej na bardziej emocjonalnie zaangażowaną.

Nie wszystkie wspomniane pomniki zachowały się w krajobrazie do czasów współczesnych, część uległa zniszczeniu, część zrekonstruowano i wyposażono w polskie inskrypcje. Niestety brak wiedzy o pozamemoratywnych funkcjach tych swoistych markerów pobojuwiska (mapy turystyczne lokalizują obeliski, nic jednak nie sugeruje turystom porządku ich odwiedzenia zgodnie z przebiegiem, logiką wydarzenia) nie pozwala w pełni z ich przeznaczenia korzystać.

Podsumowanie i wnioski dla praktyki

Uczytelnienie krajobrazu pobojuwiska, identyfikacja w nim historycznych komponentów oraz wizualizacja przeszłości służą podtrzymaniu pamięci miejsca, jak również za ich sprawą kontakt odwiedzających z przestrzenią pobojuwiska staje się bardziej świadomy. Dziedzictwo batalistyczne w stopniu niedostatecznym podlega w Polsce identyfikacji, ochronie i świadomemu udostępnieniu. Sposób postępowania z wybranymi polami bitewnymi w Polsce nie odbiega znacząco od rozwiązań (zwłaszcza infrastrukturalnych, technicznych czy do pewnego stopnia koncepcyjnych) stosowanych na Zachodzie, odnosi się przede wszystkim do sfery symbolicznej lub memoratywnej. Wątki historyczno-krajobrazowy czy nawet archeologiczny pozostają nadal niezauważone, a ich potencjał niewykorzystany. Brak zaangażowania historycznego krajobrazu w doświadczanie przeszłości na pobojuwiskach sprawia, iż są to przede wszystkim miejsca „wspominania przeszłości”, a nie jej twórczej interpretacji.

²⁹ Chociaż z samym starciem prusko-francuskim nie są one bezpośrednio związane, aczkolwiek ówczesna porażka Francuzów nie była obojętna Polakom, wiążącym z Napoleonem nadzieje na odrodzenie będącego pod zaborami państwa polskiego (Prusy były wówczas jednym z zaborców).

W Polsce, jeśli korzystać z dobrych wzorców postępowania z dziedzictwem batalistycznym wypracowanych przede wszystkim w Szkocji i Wielkiej Brytanii, kluczem do zaangażowania odwiedzających w odkrywanie w krajobrazie pobojuwisk znaczeń i śladów przeszłości wydaje się być:

- a) opracowanie inwentarza pól bitewnych według jednolitych założeń z uwzględnieniem aspektów historycznych, archeologicznych, krajobrazowych i symbolicznych prowadzących do wyodrębnienia zachowanych komponentów historycznego krajobrazu i przywrócenia im „pamięci”;
- b) stworzenie ogólnodostępnej bazy danych o pobojuwiskach z szeroką funkcjonalnością w aspekcie przestrzennym, krajobrazowym i turystycznym;
- c) stosowanie w praktyce wiedzy w przestrzeni i krajobrazie przez uczytelnienie krajobrazu pobojuwisk i wizualizacja przeszłości za pomocą dostępnych środków infrastrukturalnych w sposób niezależny od innych środków i narzędzi zagospodarowania turystycznego tego rodzaju dziedzictwa (np. budowy centrów dla odwiedzających czy wyspecjalizowanych jednostek muzealnych).

Bibliografia

- Chronis A., Hampton R.D., *Consuming the Authentic Gettysburg. How a Tourist Landscape Becomes an Authentic Experience*, „Journal of Consumer Behaviour” 2008, nr 7 (2).
- Chylińska D., *Pole bitwy jako przedmiot zainteresowania i przystosowania turystycznego – zarys problematyki*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 11.
- Cùil Lodair/Culloden, red. H. Horrocks, The National Trust of Scotland, s.l. 2012.
- Encyclopedic Dictionary of Landscape and Urban Planning*, red. K.J. Evert, Springer, Berlin–Heidelberg 2010.
- Olivier M., *Pola bitew jako miejsca pamięci w historii Europy. Szkic*, tłum. M. Duda-Gryc, „Herito” 2007, nr 1.
- Piekarz M., *It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields*, [w:] *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*, red. C. Ryan, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2007.
- Pollard T., Banks I., *Now the Wars are Over. The Past, Present and Future of Scottish Battlefields*, „International Journal of Historical Archeology” 2010, nr 14.
- Ryan Ch., C. Ryan, *Introduction*, [w:] *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*, red. C. Ryan, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2007.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć mit*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- W 200-lecie bitwy pod Raclawicami. Prace studialne i dokumentacja konserwatorska*, red. A. Michałowski et al., Studia i Materiały, nr 13, OZK NIK, Warszawa 1994.
- Wolski K., *Polskie pola bitew w świetle archeologii. Średniowiecze i okres wczesnonowożytny*, WAW, Racibórz 2008.
- Wrzosek J., *Pola bitew – ważny element dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4.

Źródła internetowe

- American Battlefield Protection Program*, <http://www.nps.gov/abpp/index.htm> [18.02.2016].
- Foard G., Parida T., *Scotland's Historic Fields of Conflict. An Assessment for Historic Scotland*, <http://www.battlefieldstrust.com/media/660.pdf> [20.02.2016].
- Scottish Historic Environment Policy, <http://www.historic-scotland.gov.uk/shep-dec2011.pdf> [20.02.2016].

Streszczenie

Historyczne pola bitwy stanowią niewątpliwie ważny komponent narodowego dziedzictwa, a pamięć wydarzeń, które reprezentują, wpływa w pewnym stopniu na kształt pamięci zbiorowej w konsekwencji zaś – tożsamości narodowej. Jednakże po czasie pamięć wydarzenia militarnego rzadko materializuje się we współczesnym krajobrazie pobojuwiska, wymaga więc specjalnych form unaocznienia. Autorka w prezentowanym artykule podkreśla potrzebę stworzenia inwentarza polskich pól bitewnych o znaczeniu narodowym, zarówno jako narzędzia ochrony historycznego dziedzictwa, jak i turystycznej popularyzacji.

Słowa kluczowe: pola bitwy, krajobraz pól bitewnych, krajobrazy historyczne, uczytelnienie, pamięć miejsca, miejsca pamięci

Abstract

Historical battlefields are undoubtedly significant components of national heritage and memory of past events, which they represent, influences in a sense on a shape of collective memory and as a result – national identity. However after years and ages a memory of historical military episode rarely materializes in current landscape of a battlefield so it requires special forms of visualization. In the presented paper the author underlines a need of creation of an inventory of historical battlefields with a great national significance, simultaneously as a tool of historical heritage protection and tourist popularization.

Keywords: battlefields, battlefield landscape, historical landscapes, visualization, memory of a place, places of memory

NOTKA O AUTORCE

Dagmara Chylińska, dr, od 2010 roku adiunkt w Zakładzie Geografii Regionalnej i Turystyki Uniwersytetu Wrocławskiego, wśród szczegółowych zainteresowań badawczych – problematyka turystyki kulturowej, w tym turystyki dziedzictwa, miejsc pamięci oraz turystyki militarnej.